

Carin Östman

BISATSER MED UTELÄMNAT FINIT HA I DRAMADIALOG FRÅN 1700-TALET

Från och med slutet av 1600-talet och framåt möter man i svenska texter en i motsats till övriga nordiska språk unik syntaktisk företeelse – nämligen möjligheten att stryka det finita verbet i bisatser som innehåller supinum: *Hvarföre fly, när man gjort en god handel?* Konstruktionen har vanligen beskrivits som främmande för talspråk, och Wellander (1973:139) menar t.ex. att utelämnningen ger en tydlig prägel av stelare skriftspråk. I nutida svenska förefaller också konstruktionen i huvudsak vara skriftspråklig. Sven-Göran Malmgren (1985) har jämfört förekomsten i ett modernt talspråksmaterial (Talbankens talspråkskonkordans) med förekomsten i modern tidningstext (Press 65) och funnit att andelen bisatser med ensamt supinum var 8,5 % i talspråksmaterialet och 87,5 % i pressmaterialet.

I denna artikel kommer jag att studera förekomsten av bisatser med utelämnat finit verb i ett antal dramatexter från 1700-talet, dvs. ett material som är ganska samtida med konstruktionens tidigaste uppträdande i svenskt skriftspråk. Mitt övergripande syfte är att diskutera möjligheten av att konstruktionen också fanns i talspråk under denna tid.

Tidigare forskning

Den traditionella bilden inom tidigare forskning är att bisatser utan finit verb är ett skriftspråkligt drag. Således skriver Ture Johannisson (1945:161) i sin avhandling om hjälpverben *hava* och *bliva*: ”den senare [om bisats med utelämnat hjälpverb] är och förblir en typisk skriftspråksföreteelse, som dock tidigt slår igenom även i de stilarter, som stå det bildade talspråket nära”. Johannisson menar att bisats utan hjälpverb är en direkt följd av tyskt inflytande, och att draget först uppträder i svenskt skriftspråk under slutet av 1600-talet. De hjälpverbslösa bisatserna slår snabbt igenom och enligt Johannisson har de redan vid mitten av 1700-talet helt slagit igenom i vissa texter. Johannisson kopplar det syntaktiska draget till ett tyskpåverkat skriftligt hovspråk.

Senare forskning har visat att *ha*-strykning i bisatser också har varit vanlig i skönlitteratur under 1800-talet (Malmgren 1985). I det undersökta 1800-talsmaterialet är andelen bisatser med struket hjälpverb över 90 %. Malmgren (1985:350) menar dock "att allt tal om att den [bisats med ensamt supinum] skulle vara främmande för talspråket är ogrundat".

Den traditionella bilden av *ha*-strykningarna som rent skriftspråkliga har ifrågasatts av flera forskare. Vid Svenska språkets historia 3 (1992) behandlade Lena Moberg strykningarna och hon gav ett flertal tidigare exempel än Johannisson, från 1461 och framåt (ur Stockholms stads tänkebok). Moberg diskuterade möjligheten av en delvis inhemsk bakgrund till strykningen, dvs. att strykningen kan ha talspråklig grund – det trycksvaga *ha* har reducerats. Gösta Holm har i två artiklar (1951, 1960) resonerat om *ha*-strykningarna och han ger exempel på förekomsten både i genuin dialekt och i bildat talspråk. Också i Bergvall 1956 finner man exempel på bisatser utan *ha* i genuin dialekt.

Material och metod

Det material som jag har använt för denna undersökning är ett relativt talspråksnära textmaterial, nämligen 10 svenska dramer från 1700-talet:

- 1731: Magnus Lagerström (övers.¹): *Le Tartuffe* eller Den skenhelige.
 1737: Carl Gyllenborg: Svenska sprätthöken.
 1738: Olof Dalin: Den afwundsuke.
 1738: Reinhold Gustaf Modée: Håkan Smulgråt.
 1753: Johan Stagnell: Den lyckelige banqueroutieren.
 1776: Olof Kexél (imit.): Sterbhus-kammereraren Mulpus eller Caffé-huset i Stora Kyrko-brinken.
 1787: Adolf Ristell: Några mil ifrån Stockholm.
 1791: Carl Envallsson (imit.): Kusineerna eller Fruntimmers-sqvallret.
 1796: Pehr Enbom: Fabriks-flickan.
 1798: C. Stridsberg: Friman eller Den enslige och de resande fruntimren.

Dramerna ingår som en del i det dramamaterial som sammanställts inom projektet Svensk dramadialog under tre sekler (för närmare presentation se Melander Marttala & Östman 2000). Åtta av de tio pjäserna är komedier, medan de två yngsta snarast tillhör den vid denna tid nya genren drame (vilket innebär att de behandlar något allvarligt ämne, men till skillnad från

¹ I samlingen finns tre dramer medtagna som är imitationer eller översättningar. De är dock alla självständiga gentemot källtexten.

tragedier inte är på vers). I dramerna uppträder oftast rollfigurer med olika social bakgrund.

Jag har gått igenom hela dramerna och excerperat alla bisatser med supinum, både perfekt och pluskvamperfekt. Endast tydliga bisatser har räknats med, med bisatsordföljd.² Vid bisatser med samordnade supinumformer, av typen *Himmelen ware lofwad, som hört mina böner, och omsider förundt mig denna hugnad*, har endast den första räknats med. Det är alltså enbart eventuellt strukna finiter som jag här intresserat mig för; inte strukna infinitiver av typen *Så här dags borde de kommit*.

Malmgrens undersökning av det moderna skriftspråkliga materialet Press 65 visar att typen av bisats inverkar på andelen hjälpverbsstrykningar. Också i mitt material har jag studerat de olika bisats typerna för sig för att se om andelen strykningar skiljer sig åt, och för att se om det föreligger någon överensstämmelse mellan mönstret i tidningstext från 1965 och dramatexterna från 1700-talet. Slutligen har jag som grund för min diskussion om konstruktionens talspråklighet också utnyttjat dramernas sociala spännvidd och jämfört andelen strykningar för rollfigurer från olika socialgrupper.

Fortsättningsvis kommer jag att använda förkortningen SB (ensamt Supinum i Bisats) för konstruktionen med bisats utan finit hjälpverb, i anslutning till Johannisson (1973) och Malmgren (1985).

Resultat

Den totala fördelningen av bisatser med enbart supinum ser ut som i tabell 1 (här har jag inte skilt på perfekt och pluskvamperfekt).

² I en av pjäserna förekommer intressant nog tre huvudsatser med struket hjälpverb, som i exemplet *Den andre arbetat i många år, utan att göra något* (Den lyckelige banqueroutieren).

Tabell 1. SB-konstruktioner i 10 dramer

	Antal bisatser	Antal SB	Andel SB %
Tartuffe 1731	85	34	40
Sprätthöken 1737	217	168	77
Den afwundsiuke 1738	60	28	47
Håkan Smulgråt 1738	217	182	84
Banqueroutieren 1753	185	158	85
Mulpus 1776	25	21	84
Några mil ifrån 1787	38	27	71
Kusinerna 1791	81	45	56
Fabriksflickan 1796	67	67	100
Friman 1798	82	59	72
Summa	1057	789	72

De totala siffrorna visar att bisatser med struket *ha* har en stark ställning under 1700-talet, också i dessa talspråksnära texter. I ett drama, Fabriksflickan, påträffas inte ens någon variation; i alla möjliga bisatser är hjälpverbet struket. Lägsta andelen strykningar finner man i två av de tidigaste dramerna, Tartuffe (40 %) och Den afwundsiuke (47 %). Efter dem stiger så andelen hjälpverbslösa bisatser mot mitten av seklet, och i dramerna Smulgråt, Banqueroutieren och Mulpus ser förekomsten ut som den gör 200 år senare i Press 65, med ca 85 % SB-konstruktioner.

Efter den tydliga ökningen i början av seklet är det svårt att se några markanta tendenser för den senare hälften. Om man bortser från Fabriksflickan ser det egentligen ut som om de hjälpverbslösa bisatserna blir något mindre dominanta.

Om man skiljer ut de bisatser där hjälpverbet inte är presens utan preteritum ser siffrorna annorlunda ut. Jag har tittat på bisatser med *hade* för sig i hela materialet, men vill understryka att det ofta är svårtolkat om ett struket hjälpverb är presens eller preteritum. (För en diskussion om svårigheten med att skilja mellan perfekt och pluskvamperfekt i äldre texter, se Nordberg 1980.) Sammantaget för hela materialet finns 129 bisatser i pluskvamperfekt, och i dessa är *hade* struket i 65 satser, 50 %. Preteritum har alltså en starkare ställning. En del av förklaringen till detta kan möjligen vara att *hade* i något högre utsträckning än presens kan stå betonat i preteritum: *Ach om ja hade vari där, hva ja skulle ha klappa* (Några mil ifrån Stockholm). Kanske kan skillnaden också förklaras av att vi under den

aktuella perioden börjar få ett uttal med kort a: *hadde*, som hindrar reduktionen till *ha*.

Tabell 2. SB-konstruktioner i olika bisatstyper

	Antal bisatser	Andel SB	Andel %
Temporal bisatser	98	83	85
Kausala bisatser	37	30	81
Relativa bisatser	387	292	76
Komp. bisatser	70	48	69
Att-bisatser	233	158	68
Frågebisatser	88	56	64
Övriga bisatser	31	25	79
Kond. bisatser	45	25	56
Summa	989	717	72

Tidigare undersökningar har visat att bisatsens typ har betydelse för en eventuell strykning av hjälpverbet. I Malmgrens undersökning av strykningar i Press 65 visade det sig att andelen hjälpverbslösa bisatser var störst bland de temporala (91,5 %) och därefter kom relativbisatser (89,4 %). Minst benägenhet för strykning hade konditionala bisatser (77,5 %). Övriga mindre frekventa bisatstyper redovisar Malmgren sammanslagna. I mitt 1700-talsmaterial³ ser siffrorna för olika bisatstyper ut som i tabell 2.

Ordningen mellan de olika bisatstyperna är i huvudsak densamma som Malmgren funnit i de 200 år senare texterna. De flesta strykningarna i dramatexterna finner man i de temporala bisatserna, därefter kommer kausala (med relativt få belägg), därefter relativa, komparativa och att-bisatser, och på jumboplatsen, dvs. med högst andel behållna hjälpverb, ligger de konditionala bisatserna. Bisatstyper med få belägg, som finala och koncessiva bisatser, redovisas här i en grupp tillsammans. De konditionala bisatsernas särställning kan nog till stor del förklaras av att hjälpverbet här oftare står i preteritum. Malmgren diskuterar den relativt låga SB-frekvensen för att-bisatser och sätter den i samband med att satstypen "har en mera talspråklig karaktär". Det kan vara intressant att notera skillnaden mellan de mer talspråkliga att-bisatserna (SB 68 %) och de eventuellt något mindre talspråkliga det-bisatserna (*jag har bekiändt för honom det jag aldrig sedt*

³ I ett av dramerna, Fabriksflickan, förekommer inte någon variation alls, så det dramat är fortsättningsvis inte medräknat i tabellerna.

något så fullkomligt som *Er Person*) i dramamaterialet. I gruppen 'Övriga bisatser' döljer sig 5 bisatser (från tre av de tidiga dramerna) som inleds med subjunktionen *det*, och de inleder alla bisatser med struket hjälpverb. För övriga bisatstyper är det svårare att hitta någon enkel förklaring. Både Malmgren och Johannisson ser möjligheten av att satsrytmiska faktorer spelar en roll vid valet av konstruktion. Om man tänker sig en talspråklig grund till bortfallet av hjälpverbet, är det också rimligt att till exempel betoningen av huvudverbet spelar stor roll.

Det unika med de texter som jag använt för denna undersökning är att de är dramatiska och olika rollfigurer kommer till tals. Dramaförfattarna ger oss prov på olika sorters talat språk (i skriftlig dräkt). Jag har tittat på den sociala differentieringen när det gäller *ha*-strykningar, som den yttrar sig i pjäserna.

Det går oftast lätt att urskilja rollfigurernas sociala status, och jag har relativt enkelt kunnat skilja tjänstefolk å ena sidan från adelsmän och borgare å andra sidan. I de flesta pjäserna är statusen markerad i rollistan, med beteckningar som "Bondedräng", "Kammar-Jungfru" eller "Mademoiselle". I ett drama, *Mulpus*, finns ingen social variation bland rollfigurerna och därför är det inte medtaget i jämförelsen. I ett annat drama, *Kusinerna*, möter man egentligen inte heller någon tydlig social differentiering. Dock finns det i detta drama en annan tydlig variation när det gäller andelen SB, på så vis att de tre "onda" figurerna Fru Spion, Fru Etternäbb och Mamsell Slipslop har en markant lägre andel bisatser med struket hjälpverb. Detta går hos dem hand i hand med en högre andel talspråkliga markörer i allmänhet: *Men säj om dä inte ä comikt efter allt dä väsende Hederberg har gordt mä sin Mamsell Sophia*. Den goda Mamsell Sophias repliker kan se ut enligt följande: *Hvad är det, som Ni sagt åt Mamsell Slipslop?* De tre ovan nämnda damerna har tillsammans 31 belägg, varav 8 är SB, 26 %, vilket kan jämföras med övriga rollfigurers 74 % (37 SB av 50 möjliga).

Tabell 3. Andel *ha*-strykningar hos herrskap och tjänstefolk.

	herrskap			tjänstefolk		
	Antal bisatser	Antal SB	Andel SB %	Antal bisatser	Antal SB	Andel SB %
Tartuffe	72	28	39	13	6	46
Den afwund	47	24	51	13	4	31
Sprätthöken	174	139	80	43	29	67
Smulgråt	124	105	85	93	77	83
Banquerout	105	95	91	80	63	79
Några mil	30	23	77	8	4	50
Friman	49	44	90	33	15	46
Summa	601	458	73	283	198	57

Det är uppenbart att, åtminstone i den dramatiska världen på 1700-talet, är *ha*-strykningar mycket mer frekventa i herrskapets tal än i tjänstefolkens. I ett av dramerna, *Tartuffe*, ser det annorlunda ut och tjänstefolket har där en något högre frekvens. För de övriga gäller att skillnaden är tydlig mellan de sociala grupperna, särskilt i de två yngsta dramerna. Om man tittar lite närmare på variationen i dramerna så visar det sig att inom gruppen tjänstefolk döljer sig stor variation, större än i herrskaps-gruppen. Vissa rollfigurer, i synnerhet den flitigt förekommande kammarpiggen, liknar för denna variabel i stor utsträckning sin matmor, medan en del drängar, särskilt de som enbart uppträder någon enstaka gång, har en ännu större andel *ha*-strykningar än de som syns i tabellen ovan. Detta illustreras av siffrorna för *Tartuffe*, där alla belägg för tjänstefolket kommer från kammarpiggen *Dorine*. Också bland adelsmännen möter man en viss variation. I ett drama, *Sprätthöken*, figurerar en *Landt-Juncker Torbiörn Ränterik*. Sitt adelskap till trots har han i sina repliker ett överflöd av snarast lågspråkliga markörer, så också en låg andel bisatser med ensamt supinum (3 SB av 7 möjliga), som i repliken *Kalla mej Juncker, din lymmel, kom ihog hur du har skällat truten på mej du mordbrännare*. Hans språk avviker kraftigt från hans likar.

I nästan alla dramer syns en skillnad mellan herrskap och tjänstefolk, men inte i något fall är skillnaden kategorisk. Också i tjänstefolkets repliker finner man bisatser med strukna hjälpverb, även i repliker som ger ett mycket talspråkligt intryck: *Huru willa de wäl nu få honom igen, om han rest så länge sen, som du säger?* (*Banqueroutieren*).

Diskussion

Det förekommer alltså en viss social differentiering när det gäller *ha*-strykningar i dramerna – hos tjänstefolk möter de i lägre grad och hos herrskap i högre grad. Detta kan man förstå på två olika sätt: för det första att dramaförfattarna stildifferentierar genom att låta överklassen tala skriftspråkligt (med *ha*-strykningar) medan tjänstefolk talar ett neutralt talspråk. Denna typ av differentiering finner man till exempel i dialog i vissa 1800-talsromaner: överklassen talar skriftspråk medan tjänstefolk talar normalt talspråk (med *ä* för *är* till exempel) (se Janzén 1946). Den andra möjligheten är att skillnaden speglar en verklig skillnad i samtida tal, det vill säga att frekvensen av bisatser med enbart supinum var högre hos det högre ståndet och lägre hos tjänstefolk. Ett rimligt antagande är att ett syntaktiskt drag som *ha*-strykningar inte är föremål för någon medveten normering av dramaförfattaren. Språkliga drag på andra nivåer, som morfologisk och lexikal variation, kan i högre grad tänkas vara ett resultat av en medveten strävan hos författaren.

Gun Widmark har i flera arbeten (1991, 2000) diskuterat olika talarter i nysvensk tid, och hon urskiljer i stora drag tre:

- boksvenska eller offentligt tal – som bygger på skriftspråk
- bildat umgängesspråk – privat högreståndsspråk
- gement tal – dialekter och annat.

En möjlighet är alltså att tänka sig att *ha*-strykning är ett syntaktiskt drag som var vanligt i det bildade umgängesspråket, men mindre vanligt i gement tal. Det finns flera uttalanden som tyder på att det språk som eftersträvades i den typ av dramer som här behandlas är huvudstadens bildade umgängesspråk (se Hillman 1974:80). Om detta även gällde syntaxen så hörde bisatsen med ensamt supinum till det bildade talspråket på 1700-talet.

Som nämnts ovan finner man exempel från tidigare forskning på att bisatser med enbart supinum inte är främmande för talspråk. Den förklaring som Wessén (1968:45) ger i sin språkhistoria till fenomenet är rent talspråklig: "Det ljudlagsenliga *ha* 'har, hade' torde vara förutsättningen för 'bortfallet' av hjälpverb i bisats; det blev så trycksvagt, att det helt försvann för örat". I dramamaterialet uppträder ett par exempel på reducerat hjälpverb: som i repliken *Mamsell Slipslop! ... kom ut te mej! – min kära Mamsell Fia, om Ni vill vara någe beskelig för min vänskap emot er, så säg inte föränna, at d'ä jag, som ha förtrodt er dä här* (Kusinerna 1791).

När det gäller *ha*-strykningen kan man jämföra med ett intressant, om dock något svårtolkat, citat från Jesper Swedbergs Schibboleth (1716:178): "Ordet hafwer utelyckes nu förnykit; men fordom ganska sellan. Såsom: the som med them warit/ gingo hem: ordet hade utelåtes. I en hoffstyl kan thet tolas. Men icke så i en alfwarsam presta- och andelig styl." Det problematiska här är naturligtvis om "hoffstyl" syftar på tal eller skrift. Men det är åtminstone tänkbart att tolka uttalandet som syftande på ett bildat umgängesspråk.

Den massiva ökningen av SB-konstruktionen i skriftliga texter under 1700-talet blir mer rimlig om man tänker sig att den också fanns i tal. Man kan tänka sig att konstruktionen under en ganska lång tid uppträtt mer eller mindre sporadiskt i tal, som en reduktion av det trycksvaga hjälpverbet. När det tyska inflytandet blev starkt var så att säga konstruktionen redan förberedd, precis som Moberg 1993:149 skisserar.

Mönstret i dramamaterialet kan hjälpa till att ge en bild av hur spridningen i tal kan ha gått till. Man kan tänka sig att SB-konstruktionen först syntes i offentligt tal, som var skriftpåverkat och delvis ett uppläsningspråk. Hos de personer som använde det offentliga talet vid sidan om ett privat umgängesspråk kan SB ha glidit in också i det privata, särskilt som reduktionen där inte var helt obekant. Men däremot spred sig konstruktionen möjligen inte lika snabbt till "gement tal". Eventuellt blev den heller aldrig lika vanlig under 1700-talet hos tjänstefolk som hos herrskap, vilket mönstret i dramamaterialet skulle kunna tyda på. Att SB-konstruktionen skulle vara helt främmande för det så kallade gemena talet, verkar dock inte särskilt troligt. Dramerna innehåller exempel på SB-konstruktioner som ger ett helt naturligt talspråkligt intryck, som i följande replik, hämtad från Banqueroutieren (1753) och rollfiguren Ingrid (som benämns *Käring* i rollistan): *Hon har alti welat kämpa mä de store, så att de ingenting fått ha i fre.*

En intressant scen i Tartuffe (1731) illustrerar möjligen ett tidigt skede i spridningen (dramat har som helhet den lägsta andelen SB-konstruktioner, 40%). En exekutionsbetjänt träder in i handlingen och kungör ett beslut från Hans Majestät Konungen – i exekutionsbetjäntens repliker återfinns markant många SB-konstruktioner, 6 SB av 8 möjliga. Man får inte intrycket av att han läser upp en kungörelse utan han redogör snarast för hur konungen har agerat: *Med de ord som han brukat at anklaga eder, hafwer han förrådt sin egen falskhet, och sagt så mycket at Konungen igenkânt honom för en Namnkunnig bedragare osv.*

Scenen kan tolkas så att bisatser med struket hjälpverb vid denna tid fortfarande i huvudsak har sin hemvist i offentligt tal, medan senare dramer illustrerar hur spridningen i hög grad också har nått umgängesspråket.

Litteratur

- Bergvall, Frans, 1956: Om utelämnande av hjälpverbet *hava* i bisatser i Edselemålet. I: Nysvenska studier 35. Uppsala, 138–142.
- Holm, Gösta, 1951: Om utelämnandet av hjälpverbet *hava* i bisats. I: Nysvenska studier 30. Uppsala, 87–93.
- Holm, Gösta, 1960: Hjälpverbet *ha* i bildat talspråk. I: Nysvenska studier 39. Uppsala, 83–93.
- Hillman, Rolf, 1974: Johan Henrik Kellgren och det samtida teateruttalet. I: Nysvenska studier 53. Uppsala, 63–80.
- Janzén, Assar, 1946: Emilie Flygare-Carlén, En studie i 1800-talets romandialog. (Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles handlingar, sjätte följden, ser. A:3 nr 4.) Göteborg.
- Johannisson, Ture, 1945: *Hava* och *vara* som tempusbildande hjälpverb i de nordiska språken. (Lunds universitets årsskrift. N.F. Avd. 1. Bd 41. Nr 6.) Lund, Leipzig.
- Johannisson, Ture, 1973: Ett språkligt signalement. Göteborg.
- Melander Marttala, Ulla & Östman, Carin, 2000: Svensk dramadialog under tre sekler – en projektbeskrivning. Svensk dramadialog 1 (=FUMS Rapport nr 200). Uppsala universitet.
- Malmgren, Sven-Göran, 1985: Om utelämnning av hjälpverbet *ha* i förbindelse med *supinum*. I: Svenskans beskrivning 15, utg. Av S. Allén m.fl. Göteborgs universitet. Göteborg, 347–358.
- Moberg, Lena, 1993: Är utelämnandet av finita former av hjälpverbet *ha(va)* i bisats i svenskan ett syntaktiskt lån från högtyskan? I: Studier i svensk språkhistoria 3. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 34.) Uppsala, 143–151.
- Nordberg, Bengt, 1980: Ett sätt att uttrycka modalitet eller När betyder *ha* 'hade'. I: Ord och struktur. Studier i nyare svenska tillägnade Gun Widmark den 31 juli 1980. Uppsala, 305–322.
- Svedberg, Jesper, 1716: Schibboleth. Stockholm.
- Wellander, Erik, 1973: Riktig svenska. 4:e uppl. Stockholm.
- Wessén, Elias, 1968: Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära. 8 uppl. Stockholm.
- Widmark, Gun, 1970: Stildifferentieringen i Gyllenborgs komedi Svenska sprätthöken. I: Nysvenska studier 49. Uppsala, 5–77.
- Widmark, Gun, 1991: Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk. I: Språk och stil 1 NF. Uppsala, 157–198.
- Widmark, Gun, 2000: Hovspråket – en talarts uppgång och fall. I: Språk och stil 9 NF, 1999. Uppsala, 20–33.